

Den menige danske infanterist i 1864-krigen

Af ANTON MARCKMANN

Selvom det til næste år er halvandet århundrede siden, at 2. Slesvigske Krig mellem Danmark og Preussen-Østrig foregik, optager den stadig sindene. I de senere år er interessen endog steget markant. Det gælder især den politiske udvikling, krigens enkelte slag og soldaternes strabadser herunder. Et aspekt, som derimod hidtil kun har været sparsomt belyst, er hvordan levevilkårene formede sig for den menige danske infanterist under krigens gang. Emnet behandles i denne artikel af pens. overlæge, dr.med. Anton Marckmann.

Indledning

Der findes en righoldig litteratur om krigshandlingerne i 1864 og soldaternes oplevelser af kampens faser. Senest er de grundigt belyst i Tom Buk-Swientys to bøger.¹ Derimod har der været mindre opmærksomhed om soldaternes levevilkår. Det er hensigten med denne artikel at råde bod på dette for de menige danske infanteristers vedkommende. Infanteristerne udgjorde tre fjerdedele af de bevæbnede styrker. Artiklen vil fokusere på de faktorer, som i særlig grad påvirkede soldatens levevilkår. Det var for det første hans mundering, dvs. hans uniform med tilhørende dele. Var der tilstrækkeligt med munderingsgenstande til alle, og hvordan var deres kvalitet? Dernæst var der forplejningen i form af mad og drikke. Hvad bestod den af, var der nok af den, hvordan blev den tilberedt, og hvilken næringsværdi havde den? Indkvarteringen havde også betydelig indflydelse på infanteristens forhold. Hvilke indkvarteringsmuligheder forelå, hvilken beskyttelse ydede de mod vejr og vind, og hvordan var deres komfort? Endelig havde sanitetsvæsen og hygiejne stor betydning. Hvilke behandlingsmuligheder var der for sårede og syge, og hvordan var mulighederne for at opretholde hygiejnen under krigsforholdene? Som en ramme om undersøgelsen af infanteristernes levevilkår vil artiklen også beskrive det militære apparat, som havde disse som

sit ansvarsområde, dvs. intendanturen, trænet og hærens øvrige logistik samt lazaretterne.

Til belysning af infanteristens levevilkår er der anvendt uddrag af overkommandoens dagsbefalinger og de i juni-juli 1863 udsendte retningslinjer for de enkelte delområder inden for hæren.² Desuden indgår som kildemateriale en kritisk kommissionsrapport, den såkaldte »svækkelseskommissionsrapport« og stabsintendantens kommentarer hertil.³ Begge disse kilder må anses for partsindlæg i en diskussion om placeringen af ansvaret for krigens uheldige forløb under retræten i februar 1864. Dertil kommer statistiske oversigter over krigen, generalstabens gennemgang af krigsforløbet fra 1890-92 samt senere litteratur om hæren og krigens gang, forfattet af militærpersoner og andre.⁴ Menige soldaters beretninger bidrager også med subjektive beskrivelser af feltlivet. Da krigens mest afgørende hændelser udspillede sig fra opmarchen bag Danevirke i januar, over kampene ved Dybbøl og frem til slaget om Als den 29. juni 1864, er artiklens indhold geografisk og tidsmæssigt udarbejdet på denne baggrund. Artiklen vil imidlertid tage afsæt i en skildring af nogle af de forberedelser til krigsførelsen, der gik forud for selve felttoget.

Optræk til krig

Danmark var dårligt forberedt på at føre krig i 1864, navnlig sammenholdt med den uforstigtige politik i det slesvigske spørgsmål, som landet førte siden foråret 1863.⁵ Den forstærkning og udbygning, som i årene 1861-63 blev påbegyndt af stillingerne ved Danevirke, Dybbøl og Fredericia, fik slet ikke det omfang, som flere kommissioner havde anset for nødvendig. Kun en brøkdel af de nødvendige udgifter blev afholdt. Hærens størrelse var af forskellige kommissioner sat til 50.-60.000 mand, men var ved krigens begyndelse den 1. februar 1864 kun på godt 43.000 mand. Værre var formentlig mangelen på officerer og befalingsmænd. Mobiliseringen var sket ved såkaldt »dublering«, hvor hver militær enhed fik tilført dobbelt så mange menige, som fredsstyrken bestod af, hvorefter enheden deltes, så der i stedet for én var to – men uden at antallet af officerer og befalingsmænd øgedes tilsvarende. Flåden fik tilsvarende kun en lille del af de bevillinger, som en flådekommission anså for nødvendig, men var dog endnu den preussiske flåde klart overlegen.

Oven i de materielle mangler hæmmedes krigsberedskabet i 1864

af en fejlagtig opfattelse af den tid, der stod til rådighed for krigsforberedelserne. Skønt den politiske situation spidsede til i 1863, og risikoen for et væbnet opgør med tyske magter om hertugdømmernes tilhørsforhold blev øget, var krigsminister C.C. Lundbye endnu i september 1863 overbevist om, at et vinterfelttog ikke var sandsynligt, og at armeen først kunne forventes at blive involveret i aktiv krigstjeneste i april 1864.⁶ Sidste fase i etableringen af det fulde krigsberedskab var således først planlagt til iværksættelse i marts 1864.

Den mangelfulde og sene forberedelse prægede også det militære apparat, som havde troppernes forsyning som sit ansvarsområde.

Intendanturkorpset

Ser man bort fra de militærstrategiske udspil, havde intendanturen en finger med i spillet ved snart sagt alle hærens funktioner. Korpsets omfattende virkeområde i felten var afstukket i *Bestemmelser for de i felten ansatte intendantur* af juli 1863. Intendanturen varetog regnskabsføring og aflønning af tropperne, anskaffelse og distribuering af mundering og forplejning, arrangerede indkvartering, sørgede for det militære sundhedsvæsens udstyr, for vedligeholdelse og nyanskaffelser af magasiner og depoter og styrede transport, kørsel og logistik, alt sammen af direkte eller indirekte betydning for soldatens liv og færden.

I fredstid rådede intendanturkorpset over 33 ansatte med en korpshintendant i spidsen. Han havde under sig fire divisionsintendantur samt en række lokal- og hjælpeintendantur. Men dette antal slog slet ikke til under krigsforberedelserne og beredskabets opbygning. De mange opgaver krævede ansættelse af 240 nye medarbejdere. På grund af tidsnød blev stillingerne annonceret i aviserne sidst i 1863, og der indkom over 1.000 ansøgere med vidt forskellige kvalifikationer.⁷ De fleste måtte imidlertid afvises. De ansatte blev fordelt til forvaltning af hærens mange magasiner, depoter, lazaretter, ambulancer, vognparker m.m. For nyt, uøvet personel regnedes der med en indlæringstid på tre måneder, før de nødvendige erfaringer var til stede. Imidlertid måtte ca. 17 % af de nyansatte senere afskediges på grund af utilfredsstillende tjeneste.⁸

De mange vidt forskellige og vigtige opgaver, som intendanturkorpset skulle løse, for at hæren kunne fungere, bevirkede, at det hyppigt måtte stå for skud, når systemet knirkede. Der indløb, som

Infanteristens mundering, dog mangler brødpose og kappe. Montre i Museum Sønderjylland Sønderborg Slot. Foto: Anton Marckmann.

det vil fremgå i det følgende, en jævn strøm af kritik og klager, især under krigens første fase.

Mundering og andet udstyr

I et den 30. juli 1863 udsendt *Nyt reglement for munderingsvæsenet i felten*, skelnes der mellem under- og overmundering. Her skal der alene redegøres for infanteristernes mundering.

Undermunderingen skulle soldaten selv anskaffe mod en passende godtgørelse. Det drejede sig om to skjorter, tre par sokker, et par støvler og sko samt et par såler og et par flikker. Nutidens underbukser og undertrøje var dengang et ukendt begreb, men skjorten var så tilpas lang, at den dækkede ned over låret.

Overmunderingen omfattede en mørkeblå, toradet våbenfrakke af slidstærkt, vind- og vandtæt vadmel med halsbind og et par benklæder af lyseblåt Kirseis stof, dvs. groft, stærkt opkradset uldtøj. Om vinteren fik soldaten to par bukser. Hovedbeklædningen var en hue, evt. en chakot. Til yderligere beskyttelse mod kulden fik soldaten en

sortgrå, lang vadmelskappe. I sammenrullet tilstand blev den spændt omkring tornysteret. Dertil kom en drejlstroje.

Det par skafftestøvler, som soldaten selv skulle stille med ved indkaldelsen, blev ved nedslidning udskiftet med fodtøj fra hærens depoter, eller de kunne – efter måltagning – anskaffes privat hos en skomager.⁹

På ryggen bar soldaten et tornyster med bæreremme, indeholdende uldne fingerhandsker, toiletsager, pudsegrej, en ske, en foldekniv, pibe og tobak. Endvidere fik soldaten udleveret en brødpose med rem. I et livgehæng, dvs. bælte, bar soldaten sin feltflaske af glas i et læderetui (indhold: 550 ml). Feltflasken var ophængt bagtil. En halv-pæglflaske med rum til 112 ml snaps var anbragt i brødposen. Infanteristens oppakning bestod desuden af bevæbningen: et gevær med en vægt på 4,8 kg, en patrontaske, en fodfolkssabel og en bajonet. I alt skulle han bære ca. 30 kg.¹⁰

Hærens beholdning af munderingssager var i august 1863 utilstrækkelig til den normerede styrke. Der savnedes udstyr til knap 11.000 soldater og et par tusinde nonkombattanter, og der manglede et ekstra par benklæder til 29.000 soldater.¹¹ Der klagedes over, at de udleverede, tidligere brugte uniformer var for små, og at kapper var luvslidte og tornystrene i dårlig stand. Der var også stor mangel på fodtøj, både støvler og sko, og det gik langsomt med fremskaffelsen af nyt. Det militære varedepot udliciterede opgaverne; således fik klædehandlere i København og skomagerfirmaer her og i provinsen overdraget tilvirkningen af nyt udstyr og udskiftningen af defekt, mens andet blev indkøbt fra udlandet, ofte af ringe kvalitet.¹² Da der midt i januar blev indkaldt 16.000 forstærkningstropper til erstatning bl.a. for de som »upålidelige« hjemsendte holstenere, blev en del udstyret med kapper af nyindkøbt, lyseblåt klæde af god kvalitet, som imidlertid ikke var blevet omfarvet før uniformens syning. De blev anset for at være tydelige skydemål for fjenden og fik tilnavnet »for-glemmigejer«.¹³ Andre fik i stedet for våbenfrakker udleveret færøske/islandske trøjer, som var fortrinlige under vinterfelttoget.¹⁴ Generelt blev soldatens beklædning og udrustning i den kritiske kommissionsrapport anset for at være »god og hensigtsmæssig«.¹⁵ Uniformen ydede dog ikke værn mod den værste vinterkulde.

Det lykkedes i alt væsentligt at bringe hærens mundering i orden, da krigen startede; dog måtte adskillige af de knap 6.000 militærarbejdere og kuske gå krigen igennem iført civilt tøj.¹⁶ Da frosten satte

ind i december, januar og februar, blev der behov for tæpper i et antal, der langt oversteg de forhåndenværende lagre. Det var især vagtholdene i Danevirkestillingen og på Dybbøl, som frøs, men også soldater i kantonnement (dvs. i kvarter). Dog lykkedes det i nogen grad at afbøde ulemperne gennem anskaffelse af ekstra tæpper, hvoraf en del kom fra private indsamlinger.¹⁷

De kritiske kommentarer til det langsomme tempo ved fremskaffelsen af troppernes mundering synes berettigede, men de blev imødegået eller søgt forklaret af hærens korpsintendant, som anførte fremrykningen og forceringen af krigsberedskabet og de forsinkede leverancer som hovedårsager til problemerne med hærens uniformering og mundering.¹⁸

Trænet

En velfungerende vognpark, et tilstrækkeligt antal heste og gode kuske var af største betydning for hærens logistik og dermed for afdelingernes forplejning. I *Bestemmelser for trainvæsenet i felten*, udsendt den 13. juni 1863, skelnes der mellem fast træn og rekvirerede vogne. Det faste træn bestod af to- eller firspændige vogne beregnet til kørsel med proviant, lazaretudstyr, bagage og ammunition. Vogne og heste var placeret i armeens hoveddepot. Hertil var knyttet dyrlæge, beslagsmed, hjulmand og sadelmager. Hver division fik sit reservetrænepot, og til hver brigade stod en dyrlæge til trænets disposition.¹⁹

De rekvirerede vogne, ægtvognene, var tospændige og blev udskrevet hos bønderne i kongeriget og hertugdømmerne, men af de i Sydslesvig rekvirerede vogne viste det sig, at kun 10 % mødte op.²⁰ Disse vogne skulle anvendes, når kørselsbehovet oversteg det faste træns kapacitet. Deres hovedopgaver omfattede transport af hø og halm til depotmagasinerne, befordring af depotsager samt transport af syge og sårede fra valpladsen og anden forefaldende kørsel.

Det faste træn blev så sent som sidst i december 1863 og senere i januar 1864 suppleret med ca. 1.000 militærarbejdere til at udfylde funktionen som kuske. De mødte i deres civile klæder, som ikke blev udskiftet med uniform, medens krigen stod på. Disse kuske udgjorde et stort problem. En del var bønderkarle, men de fleste var håndværkere, andre var stillingsmænd, der mod betaling ydede militærtjeneste i andres sted. Ikke så få af disse betegnes som »fordrukne og fordærvede subjecter«, udisciplinerede og uden forudgående kendskab

»Transport af sårede« fra slaget ved Sankelmark. Fra *To Hundrede Træsnit*, s. 28.
Foto: Museum Sønderjylland – ISL-Lokalhistorie.

til vognkørsel eller til pasning af heste.²¹ De blev aflønnet med 32 skilling daglig, når de var i funktion og modtog godtgørelse for slitage af egne klæder.²² Den 1. februar taltes 1.537 ægtkuske, faldende til 814 den 1. marts og 220 den 1. juli.²³ Disse tal viser, at kørselsbehovet var aftagende, efterhånden som krigen skred frem, og især efter at hæren havde forladt den udstrakte frontlinje ved Danevirke med de lange forsyningslinjer.

Den faste hestebestand blev suppleret med opkøb hos bønder og hestehandlere i kongeriget og i hertugdømmerne til fastsatte priser: 150-250 rigsdaler pr. hest.²⁴ Fordelingen af heste foregik ukoordineret og planløst. Trænvogne blev således forspændt med gode rideheste, og uegnede heste fandt anvendelse som rideheste. Under hele krigen stod i alt ca. 10.000 heste til armeens rådighed.²⁵

Der var ved nytår 1864 en stor, ja nærmest katastrofal mangel på vogne og sele- og lædertøj (bepænding). For infantriets vedkommende manglede op til 57 % af ammunitionsvognene og op til 88 % af de øvrige vognafsnit. Ved udgangen af januar så situationen bedre ud; nu manglede der kun 7 % af ammunitionsvognene og 19 % af de andre vogne.²⁶

Blandt de rekvirerede vogne var mange dog »lidet egnede«; de var for små, spinkle og skrøbelige med slidt eller defekt seletøj. En for-

stærkning til vognparken, der i adskilt tilstand var sendt søværts fra København, havde uheldigvis ikke fået mærket hjulene, hvilket gav vanskeligheder, da vognene igen skulle samles.²⁷

Trænvæsenets sørgelige tilstand viste sig især under den kaotiske og strabadserende retræte fra Danevirke i dagene 5., 6. og 7. februar i ti graders kulde, modvind og på glatte veje. Slapskoede heste gled på grund af dårligt vedligeholdte beslag, der igen skyldtes mangel på beslagsmede; nogle heste styrtede simpelthen af udmattelse. Sele-tøj brast, vogne kørte i grøften eller gik i stykker og måtte efterlades – alt dette besværliggjorde tilbagetrækningen af tropperne, når vejene på denne måde blev blokeret. En del slesvigske ægtkuske så i forvirringen deres snit til at forsvinde med heste og vogne.²⁸ Tropperne var, med de mange stop undervejs, ca. 12 timer eller længere om at tilbagelægge turen på ca. 35 km til Flensborg, og først den 8. februar tidlig morgen havde de sidste tropper passeret Dybbøl. Herfra skulle de marchere videre til kantonnement på Als.²⁹ Under tilbagetoget omkom ti mand, vistnok alle frosset ihjel natten til den 7. februar.³⁰

På grund af de manglende transportmuligheder blev store mængder proviant efterladt i magasiner i Sydslesvig, især i Flensborg. Rasmus Sørensen skildrede i et brev fra Sundeved til forældrene, dateret den 9. februar, sine genvordigheder under retræten: »80 timer lukkede vi ikke øjnene til søvns og var heller ikke under tag, og levemåden var beskøjter og et halvt pund røget flæsk. Jeg havde en pægl brændevin. Det var alt, hvad jeg fik på mars[ch]en. I seng kommer jeg ikke.«³¹

De for sent igangsatte tiltag til opgradering af trænvæsenet, dettes dårlige organisation og kommunikation, vognparkens ringe kvalitet og uduelige kuske måtte bære en stor del af hovedansvaret for forsinkelserne og for en unødigt, yderligere belastning af tropperne under den pludseligt iværksatte og uvarslede tilbagetrækning fra Danevirke i elendigt vinterføre.³² Ejendommeligt nok blev jernbanen med 14 lokomotiver og 180 togvogne, der stod klar i Slesvig by, på grund af misforståelser ikke benyttet under tilbagetoget.³³

Kritikken af trænet i begyndelsen af krigen blev imødegået af korp-sintendanten, der var øverste ansvarshavende for trænssektionen. Han pegede på, at også manglen på vogne, den utilstrækkelige bespænding og det dårlige hestebeslag var væsentlige årsager til, at transportføringen ikke var optimal.³⁴ Retfærdigvis må det siges, at der i krigens senere afsnit ikke indløb klager over trænets funktion.

Forplejningsvæsenet – mad og drikke

I *Reglement for forplejningsvæsenet i felten* af 30. juli 1863 fastlægges den daglige madration til underofficerer og menige. Den bestod dels af en brødration, dels af en middagsration, naturalforplejningen. Middagsrationen blev udleveret som råvarer, der skulle indtages efter tilberedning i form af opvarmning, kogning eller stegning.

Brødportionen udgjorde 750 g blødt rugbrød eller 500 g hvedekiks (beskøjter). Den blev opbevaret i brødposen. Naturalforplejningen blev uddelt i tre varianter:

- I. 325 g fersk oksekød, ca. 170 ml (3/4 pægl) byggryn, 15 g salt og 112 ml (1/2 pægl) kornbrændevin (46 %).
- II. 250 g flæsk, saltet eller røget, eller saltet svinekød, ca. 150 ml (2/3 pægl) kogeærter eller 112 ml (1/2 pægl) afskallede ærter og 112 ml kornbrændevin.
- III. 25 g (25 kvint) risgryn, 250 g klipfisk, 30 g smør, 112 ml kornbrændevin.

Brændevinen kunne efter ønske erstattes med 12,5 g brændte kaffebønner og 15 g puddersukker.

Brødportionen udleveredes for fem dage ad gangen, medens kødvarerne blev afhentet af vogne hver anden dag fra brigademagasinerne. Med de anførte daglige portionstildelinger var den danske soldat faktisk lidt bedre stillet end de fleste andre europæiske armeers mandskab.³⁵ Sammensætningen af madvarerne kan forekomme noget ensformig og kedelig, men adskilte sig næppe fra den kost, som menigmand dengang indtog: brød, grød og kød.

Under hærens bevogtning af Dybbølskanserne fik soldaterne i de fire regimenter i skanserne og løbegravene, der ifølge dagsbefalinger nr. 51 og 90 »har været udsat for længere tids anstrengelser«, fra sidst i februar forøget deres naturalforplejning med 50 g saltet flæsk eller kød og 50 g fersk oksekød, og fra sidst i marts blev der udleveret 1 tønde kartofler til 100 mand. I den sidste tid af Dybbøls belejring uddeltes hver morgen kl. 4 knap en halv liter (en halv pot) varmt øl til vagtholdene, hvad der må have bekommet de frysende og tørstige soldater særdeles vel (dagsbefaling nr. 87 af 23. marts).

Var de udleverede madportioner tilstrækkelige til at dække infanteristens energibehov? Ud fra de opgivne mængder af fødevarer i de tre naturalforplejningsvarianter kan soldatens daglige energiindtag

beregnes. Hans højde kan sættes til 166 cm, som var identisk med den udregnede gennemsnitshøjde for sessionsårgang 1867.³⁶ Vægten kan anslås til maksimalt 70 kg.

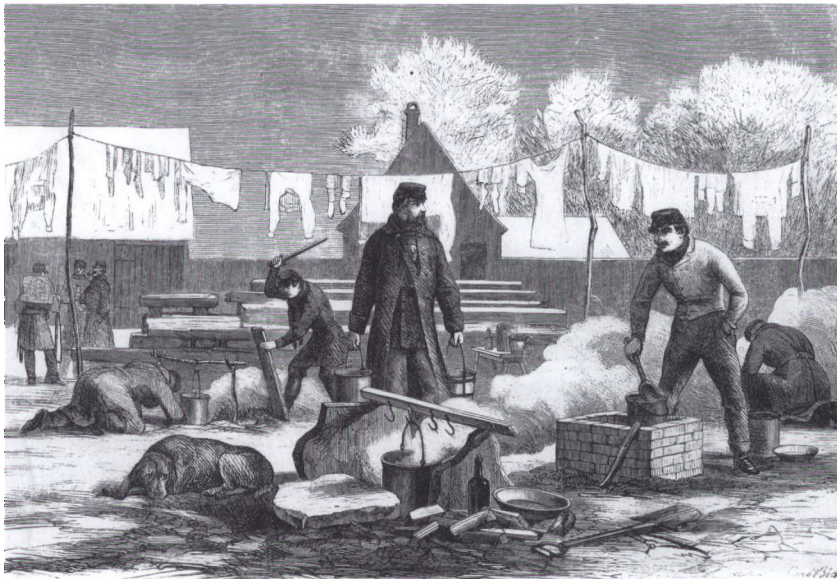
En ernæringspecialist har på grundlag af de anførte data beregnet energiindholdet inklusive tilskud fra de daglige portioner af brød, grød og vælling. For naturalforplejning I med de 325 g mellemkært oksekød udgør det 11,8 megajoule, for II med de 250 g flæsk (svinebryst) 12,7 megajoule og for III med de 250 g klipfisk 11,9 megajoule.

Hertil skal for mandskabet på Dybbøl lægges energiindholdet i den knap halve liter øl og den ekstra ration, regimenterne fik tildelt, som tilsammen udgør knap 1,5 megajoule. Energiindtaget skal sættes i relation til soldatens behov, som med hans højde og drøjde ved høj fysisk aktivitet lå på dagligt 12,6 megajoule, svarende til 3.010 kilokalorier. Behovet var således godt dækket ind. Kosten indeholdt en lav procent af fedt, og fiberindholdet var rigeligt. Kombinationen kød-fisk-gryn ydede utvivlsomt soldaten det tilskud af vitaminer og mineraler, som han behøvede.³⁷

Naturalforplejningen var altså rigelig, sund og nærende. Ved siden af denne modtog mange soldater fødemidler og tobak med posten hjemmefra. Andre kunne supplere med indkøb i de marketenderier, der fulgte tæt på tropperne under hele krigen i et antal af to pr. brigade. Her kunne der til lave priser fås kaffe, te, sukker, stegt kød, brød, smør, ost, øl, krydderier, tobak m.m.

Forsyningen med madvarer var således tilfredsstillende – så længe hæren var i ro. Så snart den hurtigt skulle bevæge sig baglæns, som det var tilfældet den 5., 6. og 7. februar, opstod der imidlertid problemer. Ganske vist havde dagsbefaling nr. 33 af 1. februar tilsagt tropperne forsyning med en reserveportion bestående af 112 ml brændevin, 500 g kiks og 325 g røget flæsk, dvs. fødevarer, som kunne indtages uden tilberedning. Men denne tildeling svigtede totalt.³⁸ Kommunikationen mellem vognafdelingerne, der stod for transporten af forplejningen, var dårlig, ordrer var forvirrende og modstridende. Mange soldater måtte tiltræde tilbagetoget fra Danevirke i sulten eller halvsulten tilstand og med tom brødpose og uden mulighed for at tilberede varm mad. En del blev dog beværtet godt med varm mad og drikke af den dansksindede befolkning i Flensborg, da de efter 12-17 timers march gjorde et kort holdt der, men ved ankomsten til Dybbøl og Als den 7.-8. februar var soldaterne trætte, sultne, våde og udmattede og var på ingen måde kampdygtige.³⁹ Alligevel blev

»Soldater tilberedende middagsmad af deres naturalforplejning«. Træsnit af Carl Bøgh i *Illustreret Tidende* 31. januar 1864. Fra *To Hundrede Træsnit*, s. 14. Foto: Museum Sønderjylland – ISL-Lokalhistorie.

et regiment straks sat af til bevogtning af Dybbølskanterne.⁴⁰ Væltede proviantvogne blev undervejs tømt for deres indhold, andre blev simpelthen overfaldet og røvet.⁴¹ Trængslen på vejene og fødevareranglen blev forstærket ved, at ikke alene 1. og 2. division – i alt ca. 18.000 mand, men også det meste af 3. division ved en misforståelse var blevet dirigeret til Sønderborg, hvorfra den allerede den 9. februar blev udskibet til fæstningen Fredericia.⁴²

Måden, hvorpå maden tilberedtes i felten, var afhængig af, om soldaten lå i kantonnement eller var udstationeret tæt på frontlinjen. Lå han i kvarter, påhvilede det kvarterværten at tilberede naturalforplejningen i sit køkken og med sit køkkenudstyr og brændsel. Værten blev naturligvis honoreret herfor, en middagsportion beregnedes til 12 skilling. En soldat skrev til sine forældre fra sit kantonnement i Holm på Nordals den 4. april: »Jeg får hele min kost. Kompagniet betaler (værten) 12 skilling om dagen for middagsspise, og så giver jeg 6 skilling til, så får jeg hele min kost. Så har jeg 6 skilling selv om dagen til vask og støvler samt kaffe og brændevin, når jeg er på vagt.

Så jeg har det i det hele meget godt.«⁴³ Soldaten blev aflønnet med 12 skilling daglig.

Var soldaten på vagt eller indkvarteret i bivuaak eller i barak, f.eks. ved Danevirke eller på Dybbøl, måtte han selv sørge for at tilberede forplejningen ved at varme, koge eller stege kødportionen eller koge en grød. Da soldaten ikke var udstyret med eget kogekar eller stegepande, foregik tilberedningen i timands kogekar, som afdelingen stillede til rådighed.⁴⁴ I større baraklejre blev der indrettet kogehuse. Der fyredes med bølgebrænde eller tørv udleveret fra magasinerne eller med forhåndenværende brændbart materiale. Forposten (vedetten), der under Dybbøls belejring måtte stå på vagt op til to km fra skanselinjen, forsynede sig fra sin brødpose, feltflaske og snapsflaske, hvis ikke han fandt et læsted, hvor han og medsoldater kunne styrke sig med varm mad og varme drikke.

Der er ikke nedfældet noget om, hvordan soldatens daglige væskebehov blev dækket; det kunne svinge fra to og helt op til fem liter dagligt, hvis han svedte eller var fysisk belastet. Vand var nødvendigt for at stille tørsten, for at koge maden og ved indtagelsen af måltidet. Man må gå ud fra, at soldaten drak fra sin feltflaske, der rummede en god halv liter, og at han sørgede for at have denne fyldt med rent vand fra tilgængelige pumper, brønde og vandløb. Der advarede mod at drikke vand fra damme eller stillestående vand.⁴⁵ På Dybbøl, hvor vandet visse steder holdes tilbage af højtliggende lerlag, blev der i 1924 ved udgravning i skanseområdet fundet resterne af en betonsat brønd.⁴⁶ Soldaterne kunne således forsyne sig fra dette brøndvand. Men der blev også drukket en del kaffe, og snapsen kvikkede også op. Af en menigs beretning fremgår, at soldaterne under tilbagetoget fra Danevirke i hvert fald ikke behøvede at lide af tørst – de brugte sneen som vandreservoir. Han fortæller videre om, hvordan de kort før stormen på Dybbøl »kun med livsfare kunne hente os en flaske vand fra en nærliggende vandpyt«. I andre pressede situationer forsynede han og hans kammerater sig fra vandpytter med stinkende vand, »der straks forvandlede sig til vin i vore fortørrede halse.«⁴⁷ Generelt kan det siges, at den menige soldat selv måtte sørge for at anskaffe og forsyne sig med vand, som forholdene bød sig til. Det er dog sandsynligt, at vagtholdene i barakkerne på Dybbøl fik bragt vand op med proviantvognene.

Med etableringen af to dampkøkkener den 31. marts (dagsbefaling nr. 95), hvoraf det ene var placeret i venstre side af Dybbølstillingen

tæt på vagtstyrken, det andet ved brohovedet ved Alssund, blev soldaterne lettet for selv at skulle tilberede deres varme mad. De skulle dagen før aflevere deres naturalforplejning i dampkøkkenet og afhente det dagen efter, når maden var blevet kogt. Dampkøkkenet var kun i funktion en kort tid; fjendens skyts blev åbenbart for nærgående.⁴⁸

At de fleste soldater ikke mestrede kogekunsten, og da slet ikke, når de var på feltfod, fremgår tydeligt af en dagsbefaling, udsendt så tidligt som den 4. januar 1864, hvori overkommandoen henleder opmærksomheden på nødvendigheden af »at alle soldater snarest muligt indøves i tilberedningen af de naturalforplejningsgenstande, som de uddeles.«

I samme øjemed ydede en *Kogebog for soldater i felten*, udgivet i 1864 på eget forlag af den kendte madskribent madam Anne Marie Mangor (1781-1865), en fortrinlig hjælp til de indkaldte. Hun anfører i forordet, at hendes »anvisninger til tilberedning af de soldaten udliveredede fødemidler... skulle lette vore tapre styrker de byrder og besværligheder, som felttoget medfører«. Bogen eller hæftet blev trykt på forfatterens regning i så mange eksemplarer, at enhver soldat kunne få nytte af hendes råd. Hun anviser, hvordan han kan lave en god suppe af oksekød, gerne med porre, selleri, gulerødder eller hvidkål – grøntsagerne mest for smagens skyld. Og hvordan han kan tilberede en bøf, koge en ærtesuppe eller en grød, stege flæsk og flotte sig med flæskeæggekage, hvis han har været så heldig at få fat i et par æg.

Forsyningen med madvarer til tropperne og selve forplejningen var således kvantitativt såvel som kvalitativt rigelig og fungerede upåklageligt i krigens rolige faser, og det var trods alt den længste tid af det seks måneder lange felttog. Kun i forbindelse med de egentlige krigshandlinger, som de udspillede sig ved det uvarslede opbrud fra Danevirke og ved bombardementerne af Dybbøl op til stormen, blev forsyningslinjerne forstyrret med de konsekvenser, det havde for proviantvognenes leverancer til tropperne.

Magasinerne

I *Reglement for forplejningsvæsenet i felten* redegøres for hærens magasiner. Hver brigade var udstyret med et forsørgelsesmagasin, placeret i nærheden af den aktive frontlinje. Det havde depoter til to-tre dages forbrug. Her afhentede troppeenhederne efter rekvisition deres forsyninger, som herefter kørtes ud til fordeling blandt soldaterne. Noget

længere tilbage fra fronten lå divisionsmagasinet med beholdninger på op til 14 dages forsyning. Herfra blev brigademagasinerne forsynet. Endnu længere tilbage, langt uden for fjendens rækkevidde, oprettedes reserve- eller hovedmagasinet, ofte på skibe med en havneby i ryggen, så varer kunne modtages langvejsfra pr. skib og ekspederes videre. Som eksempler på hovedmagasiner kan nævnes Slesvig, Flensborg, Sønderborg og Høruphav; de blev alle evakueret, efterhånden som krigen skred frem.

Ud over provianttilbehør indkøbte, modtog og udleverede magasinerne desuden alskens andre varer til tropperne, f.eks. hø og halm (lejrstrå), byggematerialer, udstyr til lazaretter, mundering, brændsel, seletøj, fourage til hestene etc.

Magasinerne bestyredes af forvaltere fra intendanturen. De stod inde for, at naturalierne var af god kvalitet og i sund og »ufordærvet« tilstand. Det fra feltbageren eller private bagere leverede bløde rugbrød skulle være tørt uden mug, når det en-fem dage efter bagningen blev udleveret til soldaterne. Oksekødet var fra fede okser eller kvier; det måtte ikke stamme fra tyre, og flæsket måtte ikke stamme fra orner. Kornbrændevinen skulle være fuselfri (men var det næppe!) med en alkoholprocent på ca. 46.

Kødportionerne til naturalforplejningen stammede fra svin og kvæg, der blev opkøbt til divisionernes kvægparker. Til hver brigade var knyttet et slagteri. Slagtningen, renligheden i slagteriet og det slagtede kød var underlagt overfeltslagterens eller hans medarbejders kontrol. Syge dyr blev tilset, evt. kasseret af hærens dyrlæger. Kødet blev distribueret til brigademagasinerne, hvorfra det efter rekvision blev afhentet i vogne til troppeenhederne. Med tanke på de voldsomme og udbredte tilfælde af diarré (»tyfus«), som ramte tropperne i foråret 1864, kan et kritisk tilbageblik ikke udelukke, at lidelsen kunne være forårsaget af inficerede kødportioner.

Magasinerne beholdninger af fødemidler var store; der skulle bestandig være reserver til én eller flere ugers forbrug. Uheldigvis mistedes en del af magasinerne depoter under hærens tilbagetog i februar måned; de fire divisioners tab herunder blev opgjort til ca. 4.700 kg oksekød, 105.000 kg saltet og røget flæsk, 1.750 liter brændevin, 175 kg hø, foruden store kvanta kaffe, sukker m.m. Men alt kvæget i kvægparkerne reddedes intakt, bortset fra tabet af én kvie!⁴⁹ Mangelen på træn bevirkede, at ca. 100.000 kg(!) brød måtte efterlades i Flensborg; af samme grund var hæren ved Dybbøl og på Als i brød-

nød i flere dage. Kun langsomt blev et feltbageri i Sønderborg i stand til at efterkomme behovet; indtil da suppleredes med brød sendt fra København.⁵⁰ Da tropperne senere den 29. juni blev udskibet fra Als, blev der her efterladt ca. 18.000 kg brød, 100 kg kaffe, 31.000 liter brændevin(!) og 12 stude.⁵¹ De preussiske soldater nød godt af de efterladte varer, også marketenderiernes!⁵²

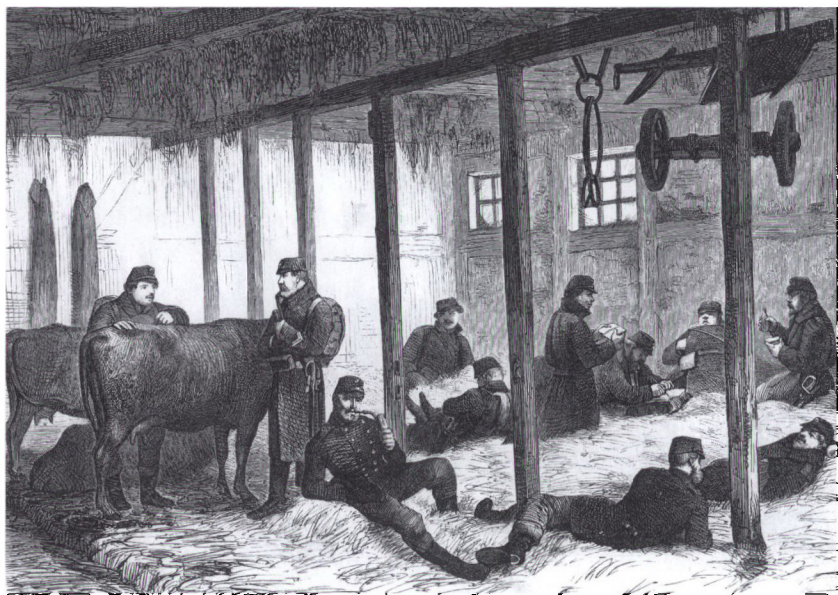
Under hele krigen løste magasinernes personale efter alt at dømme deres opgave med at sørge for passende store beholdninger til troppernes behov tilfredsstillende.

I kantonnement eller i fronttjeneste

Soldatens daglige rutiner var afhængige af, om han lå i kantonnement eller gjorde fronttjeneste. I kantonnement opholdt soldaten sig i god afstand fra fronten og havde tag over hovedet. Enten lå han i kvarter hos private eller i offentlige lokaler eller i militærets baraklejre. Efter rømningen af Holsten sidst i december 1863 var hele den danske hær samlet til bevogtning af Danevirkelinjen. En hel division, ca. 10.000 soldater, lå i kvarter i Slesvig by, til stor belastning for byens ca. 12.000 indbyggere.⁵³ Kvarterværterne skulle i begyndelsen sørge for soldaternes bespisning, men fra den 1. januar gik man over til udlevering af naturalforplejning. Soldaterne blev indlogeret i overfyldte værelser, lofter, kældre og skure. De færreste kunne komme af med deres klæder, de led af kulden ned til ti graders frost, og de måtte sove på gulve på hø og halm. De dårlige indkvarteringsforhold i Slesvig by blev da også efterfølgende udsat for hård kritik. Kavaleriet, 4. division, blev som regel indkvarteret i bøndergårde, hvor faciliteterne var bedre end i byerne – og der er altid varmt i en kostald!⁵⁴

Under udkommandering til vagttjeneste på Danevirke blev infanteristen enten anbragt som forpost uden beskyttelse mod vejrliget ud over sin mundering, eller han lå i bivak lidt bag ved frontlinjen. Der var imidlertid kun færdigbygget en fjerdedel af de projekterede barakker med plads til ca. 2.000 mand, så den øvrige del af vagtholdet måtte frysende opholde sig i det fri – også om natten. Savnet af tæpper var stort, og telte havde man ikke tænkt på at anskaffe. I dagene før retræten blev tropperne hyppigt alarmeret, måtte marchere ud til fronten og stå her i timevis i frostvejr, sne og slud, parat til at møde et fjendtligt angreb.⁵⁵

Efter at tropperne den 8. februar havde befæstet Dybbøllinjen, fik

»Et sjældent godt kvarter bag Danevirke. En afdeling af 20. Regiment indkvarteret i en kostald.« Træsnit efter tegning af Otto Bache i *Illustreret Tidende* 6. marts 1864. Fra *To Hundrede Træsnit*, s. 14. Foto: Museum Sønderjylland – ISL-Lokalhistorie.

de en anderledes døgnrytme. Til eksempel skal angives 6. brigades turnus for dagene 1. til 17. april.⁵⁶ I denne periode blev løbegravene på Dybbøl bevogtet i tilsammen otte dage, vekslende mellem forpostvagt og ophold i baraklejren, der lå midtvejs mellem skanserne og Alssund på begge sider af chausséen. I tre dage lå brigaden i reserveposition i de to stærkt befæstede brohovedskanser ved Alssund, én dag i Sønderborg og tre og to sammenhængende dage i kantonnement på Als. Efter det anstrengende og kolde døgn som forpostvagt fulgte altid en mere afslappet vagt, enten i barakkerne eller i brohovedet. I barakkerne var der relativt komfortabelt, der var sengelejer med hø og halm, og der var mulighed for at tilberede varm mad, men her var soldaterne ingenlunde i sikkerhed for de preussiske granatnedslag. Den ensomme forpost måtte klare sig med tørkost og sin feltflaske, og hvad han ellers havde i brødposen, i det døgn, han stod på vagt. Brigaden førte således en omflakkende tilværelse med dagligt skiftende opholdssteder. Efter at have hvilet ud i kantonnement på Als, måtte den med fuld oppakning marchere en kortere eller længere distance til og fra Dybbølskanserne; således måtte Mikkel Nielsen

med sit regiment gå den hen ved 30 km lange tur fra sit kvarter i Broballe ved Nordborg til krigsskuepladsen og retur.⁵⁷

Efter stormen på Dybbøl var tropperne under det knap to en halv måned lange ophold på Als indkvarteret under fredelige forhold i bondegårde, skoler eller præstegårde, eller de lå i større baraklejre. De havde her gode muligheder for at udføre personligt toilette, rense, vaske og skifte deres tøj, og forplejningen var god; det gjaldt især under våbenhvilen fra den 12. maj til den 25. juni. Rasmus Henriksen skrev midt i maj fra sit kvarter hos »velstående husfolk i Asserballe« følgende: »I denne by havde vi vore mest kronede dage, og for mange var det et rent slaraffenland. Soldaterne bestilte næsten ikke andet end at rende på visit, den ene hos den anden.«⁵⁸

Opholdet i kantonnementerne var, bortset fra de primitive forhold i Slesvig by, tåleligt, ja, undertiden bekvemt, men vagtstyrkerne måtte i perioder lide under kulde og vejrligets omskiftelighed.

Sundhedsvæsenet

Reglement for sundhedsvæsenet i felten af 30. juni 1863 indeholdt retningslinjer for sanitetsvæsenets organisering og virke under krigsforhold. Mens korpsstabslægen, korpslægen og de underordnede overlæger havde ledelsesansvaret for de lægelige opgaver, påhvilede det intendanturens personale at tage sig af logistikken, økonomien og materiellet. Reglementet angav bestemmelser for lægetjenesten i styrkerne, for oprettelse og drift af lazaretter og ambulancer, for deres udstyr samt for deres bemanning med læger, sanitetspersonel (sygevogtere, -passere og ambulancesoldater).

Under fredelige forhold talte den militære lægestand godt 30 læger, men under krigslignende tilstande var der behov for adskillig flere til betjening af de stående styrker, de mange lazaretter og ambulancerne. Der blev ansat et stort antal civile læger, nyuddannede læger og medicinstuderende med lidt klinisk erfaring. Ved krigens udbrud var der i alt 156 læger, i maj nåede lægestyrken sit maksimum med 223 mand, heraf 51 studerende; også norske og svenske læger meldte sig under fanerne.⁵⁹

Behandlingen af syge og sårede foregik på lazaretterne, der under krigen blev indrettet i skoler, private hjem, kirker, bondegårde og herregårde. Lazaretterne blev opdelt i tre kategorier. Linje 1 (i alt 15 lazaretter) skulle ligge tæt på fronten, parat til at give akut behandling til

»Lazareth i »Borgerforeningens« locale i Flensborg«. Fra To Hundrede Træsnit, s. 29. Foto: Museum Sønderjylland – ISL-Lokalhistorie.

krigssofrene. Linje 2 lazaretterne lå lidt længere bagude, i sikkerhed mod fjendens angreb og beskydning, og lazaretterne i linje 3 blev placeret langt fra krigsområdet i de militære sygehuse og kaserner i København og Helsingør. Linje 1 og 2 lazaretterne måtte være forberedt på hurtigt opbrud og flytning i takt med krigens udvikling. Ved udgangen af april var lazaretterne på landsbasis indrettet til at huse 9.000 patienter, men kun 7.000 var indlagt, deraf 1.569 sårede.⁶⁰

Under retræten i februar lykkedes det at evakuere inventaret fra alle linje 1 lazaretterne i Sydslesvig, dels til Als, dels længere nordpå i Jylland. I Flensborg måtte der imidlertid efterlades 141 syge med sygepersonel, men forinden var 123 blevet udskibet til København med dampere »Zampa«.⁶¹

På selve krigsskuepladsen var proceduren den, at de sårede blev opsamlet af sanitetssoldater og ført til regiments- eller kompagnilægen, som om nødvendigt anlagde forbinding eller bandage. De sårede blev transporteret i stive fjælevogne (ægtvogne) eller i ambulancevogne, eller de kunne selv gå til behandling i de oprettede »ambulancer«. Disse var akutte og mobile behandlerhold, der blev sat ind, når og hvor der var behov. Ambulancens kirurgiske lægehold kunne sy og

forbinde hug- og stiksår, underbinde blødende kar, amputere og totalfjerne arme og ben og fjerne granatstykker og kugler fra muskler og bløddede. Men de kunne ikke foretage indgreb i bryst- eller bughule, ej heller i kraniet. Indgrebene foregik under usterile forhold og så hurtigt som muligt, i de fleste tilfælde uden bedøvelse; enkelte gange blev der givet kloroform- eller æternarkose. Efter den kirurgiske behandling blev den sårede flyttet til lazaretter i linje 2 eller sejlet til Fyn eller København til videre behandling.⁶² Opgørelser viser, at ca. en tredjedel af de amputerede døde, især på grund af betændelse eller blodtab.⁶³

Men soldaten kunne også blive ramt af sygdomme, ofte af smitsom natur.⁶⁴ 13 % af de lazaretindlagte led af »brystsygdomme«, en samle-diagnose, der dækkede over lungebetændelse, bronkitis, influenza, difteri og tuberkulose. Andre blev indlagt med smitsom diarré, »tyfus«, der med høj dødelighed optrådte i stort antal i slutningen af maj. Især lazaretterne på Augustenborg Slot og i Nordborg husede mange af disse patienter; andre blev videresendt til Fyn eller København. Nogen effektiv behandling kunne man ikke yde; der blev givet lindrende eller styrkende tilskud, men ellers forholdt man sig afventende og lod sygdommen gå sin gang.

Også åreladning blev brugt i behandlingsøjemed. En syg soldat noterede den 22. maj: »I formiddag fik jeg mig åreladet, hvorefter jeg har befundet mig noget bedre.«⁶⁵ Soldater med kønssygdomme beslaglagde hele 12-20 % af sengepladserne. Talrige soldater blev behandlet for tryk- og gnavsår på fødderne. Fnat var hyppigt forekommende, da lidelsen overføres ved direkte kontakt mellem personer eller via tøj, tæpper og beklædningstilstande. Grupper på op til 25 soldater fra samme afdeling blev indlagt samtidigt til behandling. At også overkommandoen var betænkelig ved den udbredte lidelses omfang, ses af dagsbefaling nr. 11 af 10. januar, der »indskærper mandskabet til, så vidt det kan ske, at iagttage renlighed, både hvad deres legemer og indre klædningsstykker angår for herved at forebygge den allerede omsiggribende fnatsyges videre udbredelse.« Men sygdommen lod sig ikke udrydde. Så sent som i dagsbefaling af 8. juli og igen den 13. september, da alle danske styrker havde taget ophold på Fyn, siges at »da fnat vedbliver med at forekomme hyppigt, skal der gøres renselse af hvert kvarter, hvor der har været fnatsyge, og sengeklæderne skal lægges i bagerovne«.

Inklusive sårede varierede den samlede sygelighed i hæren mellem

6 og 15 %. I alt kostede krigen 610 faldne, og 836 døde efterfølgende af deres sår. Desuden skønnedes 812 savnede at være døde. 820 døde som følge af sygdom.⁶⁶ Der blev tildelt invalidepension til 1.886 soldater på grund af krigsskader, og 348 fik pension på grund af varige mén efter krigsbetedede sygdomme.⁶⁷

Da først lægekorpsset var blevet fuldt etableret, fungerede sanitetsvæsenet, trods hyppige flytninger, efter reglementet. Lægerne og sygevogterne og sygepasserne gjorde, hvad man dengang kunne for at hjælpe de syge og sårede. Som generalstaben udtalte: »Mod lazaretvæsenet har ikke været rejst nogen klage«, og sundhedstilstanden blev vurderet at have været »forholdsvis god«.⁶⁸

Hygiejne og renlighed

I kantonnement bestod den daglige personlige hygiejne allerhøjest af morgenafvaskning af ansigt, hals og hænder med koldt vand med eller uden sæbe. Sæbe hørte ikke til det faste udstyr, men kunne købes i marketenderierne. Håret skulle kæmmes og redes, og munden skylles med koldt vand – tandbørsten var ikke opfundet endnu! Kropsvask eller etagevask tog man let på, dog anbefaledes soldaterne at bade sig jævnlig, når de var i nærheden af havet eller ved en fjord.⁶⁹

Hvad soldatens renlighed angik, var den på linje med befolkningens indstilling til hygiejne, hvor kropsvask nærmest blev anset for skadelig og amoralsk!⁷⁰ Når soldaten havde haft en belastende vagttjeneste, udsat for al slags vejr og ofte i pløret og sjappet terræn, hvorunder han ikke havde skiftet sit snavsede tøj i de op til seks dage, vagten stod på, skulle han »ved tilbagekomsten til kantonnementerne rense sig selv og sine klædningsstykker, skifte linned, udvaske foret i sin våbenfrakke ved håndleddene og udlufte og tørre fodtøjet ». Således lyder det i en dagsbefaling nr. 72 af 7. marts på et tidspunkt, da tropperne bevogtede Dybbølskanserne, afvekslende med kantonnement på Als. Våbenfrakken og kappen kunne ikke vaskes, men blev rensset og børstet, medens skjorter og sokker efter aflusning kom i vaskebaljen, og fodtøjet blev pudset. Hver 14. dag skulle sengehalmen efter reglementet udskiftes. Den mangelfulde hygiejne medvirkede til at vedligeholde fnatsygen under hele krigen, og lus trivedes i stor stil, både på kroppen, i tøjet og i halmen.⁷¹

Nødtørften forrettede soldaterne i latriner, i stalde eller på møddinger, hvis de var i kantonnement i bondegårde. I lazareetterne og i de

»Ved Soldatens Morgentoilette«. Tegning af Carl Bögh i *Illustreret Tidende* 31. januar 1864. Fra *To Hundrede Træsnit*, s. 16. Foto: Museum Sønderjylland – ISL-Lokalhistorie.

større baraklejre var der indrettet latriner. Men på Dybbøl måtte nødtørften forrettes i det fri direkte på jordoverfladen, hvor det blev liggende, da soldaten ikke var udrustet med en feltspade. At det kunne få uheldige følger, hvis en forpostvagt mærkede imperativ afføringstrang, berettes der om i en tragikomisk *in flagranti* episode: »En vedet var henne på naturens vegne i det uheldige øjeblik. Manden havde fået smidt lædertøj og gevær og var ikke blevet rigtig færdig med at knappe op, da preusserne tog ham i kraven.«⁷² Det anale toilette foregik med græs, halm, blade eller manuelt – eller slet ikke. På denne måde kunne spredningen af salmonellalidelsen »tyfus« brede sig ved berøring med fæcesblandet jord eller vand eller ved direkte kontakt mand og mand imellem. I øvrigt kan det, som tidligere anført, ikke udelukkes og er vel højst sandsynligt, at inficerede fødevarer var indgangsporten til denne lidelse.

Hovedindtrykket af soldatens renlighed og hygiejnen under felttoget er, at den var mangelfuld – set med nutidens målestok, men sådan var krigens og tidens vilkår.

Konklusion

Den menige danske infanterist i 1864-krigen var i gennemsnit 166 cm høj, 25 år gammel og vejede maksimalt 70 kg. I det civile liv var han beskæftiget i landbruget eller ved et håndværksfag.⁷³ Hans fysiske kondition og sundhedstilstand var god; soldaterne repræsenterede unge, raske, hårdføre mænd, der var vant til at tage fat. Den belastende retræte af flere døgns varighed fra Danevirke til Als i kulde, modvind og sne var kun mulig, fordi tropperne havde en god fysik. Eksercits og de lange marchture til og fra kantonnementerne har holdt formen ved lige. I krigens fredelige afsnit, f.eks. under våbenhvile, blev soldaterne holdt i gang med eksercits »flere timer om formiddagen i fuld oppakning«.⁷⁴

Den danske hær var ikke tilstrækkeligt forberedt til krigsførelse, da fjendtlighederne brød ud den 1. februar 1864. Krigsberedskabet var blevet udført i et forceret tempo, der især for trænvæsenets vedkommende gav sig udslag i mærkbare mangler og dårlig organisation. Munderingen var stort set bragt på plads, da krigen startede. Bortset fra dagene under retræten fra Danevirke var forplejningen god, nærende og rigelig. Sundhedstjenesten fungerede godt, sygeligheden var på et rimeligt niveau, og indkvarteringen forløb tilfredsstillende, dog var forholdene kritisable i Slesvig by. De ydre vilkår af betydning for infanteristernes trivsel under krigens forskellige faser var alt i alt ganske acceptable.

Det må stærkt formodes, at dette har gjort sit til at fremme infanteristernes udholdenhed. I spidssituationer klarede han en primitiv, frustrerende og farefuld tilværelse. Det gjaldt især under retræten den 5.-8. februar, under de dødbringende bombardementer af Dybbøl og under selve stormen og stillingens rømning den 18. april, samt under kampen på Als den 29. juni. Det gør indtryk, at disciplinen og moralen trods alt gennemgående kunne opretholdes, selvom styrkerne utvivlsomt blev mere og mere desillusionerede, da det endelige nederlag var til at forudse. Et tilløb til mytteri opstod således først, da 3. brigades to regimenter skulle overtage vagten på Dybbøl den 16. april, og det blev kun afværget, fordi generalen personligt mødte frem og fik tropperne til at »bekvemme« sig til at gå i skanserne; dog lagde de ikke skjul på, at de ville overgive sig, hvis Dybbøl blev stormet.⁷⁵ Så forsvars- og kampviljen har på dette tidspunkt været på et lavpunkt. Det taler i øvrigt for sig selv, at de samme regimenter

kæmpede »hæderligt« mod preusserne den 18. april, hvorfor de slap for militær retsforfølgelse.⁷⁶ Men da hæren efter kortvarig heltemodig kamp måtte erkende sig slået, viste det sig, at mere end halvdelen af de ca. 5.000 mand i Dybbølstillingen havde overgivet sig usårede til den overmægtige modstander. Alternativet var død eller lemlæstelse. Senere, ved preussernes erobring af Als den 29. juni, lykkedes det at udskibe ca. 9.000 mand (1. division). Kun en femtedel af styrken overgav sig eller deserterede.⁷⁷

I den sidste ende var det imidlertid en uløselig og utaknemlig opgave at blive sat til at hævde sig imod en betydeligt talmæssigt overlegen modstander med moderne våben og veltrænet mandskab. At krigen set med danske øjne fik et uheldigt forløb, kan således ikke lastes den menige soldat.

LITTERATUR

- Armeens Overcommandos Dagsbefalinger. Felttoget 1864. Armeens Feltrykkeri 1864.*
- Betænkning over de af Krigsministeriet angående Krigens Forberedelse og Førelse til Folkethinget meddelte Oplysninger. Afgivelse af Rigsraadets Folkethingsudvalg den 18. August 1864. København 1864.*
- Boldt, H.W.: Den militære Forplejning i Felten med særlig Hensyn til danske Forhold. København 1866.*
- Brammer, Gerhard: Den danske Hærs Intendanturtjeneste 1848-1918. København 1919.*
- Buk-Swienty, T.: Slagtebænk Dybbøl. København 2008.*
- Buk-Swienty, T.: Dommedag Als. 29. Juni 1864. København 2010.*
- Dansk biografisk Leksikon, bind 9. København 1982.*
- Dansk-tydske Krig 1864, Den, bind 1-3. Udgivet af Generalstaben. København 1890-92.*
- Djørup, M.: Kort Indbegreb af Sundhedsregler for Soldaten i Felten. Kjøbenhavn 1850.*
- Djørup, M.: »Om de sanitære Forhold ved den danske Armee i 1864«, Særtryk af Bibliotek for Læger, 5. række, 10. bind, 1865, s. 1-69.*
- Hammersholdt, Jens Eriksen: Den gamle Veterans Fortælling om sine Erindringer og Oplevelser i Kampen for Konge og Fædrelandet 1864. København 1897.*
- Hannover, A.: »Die Dänischen Invaliden aus dem Kriege 1864 in ärztlicher Beziehung«, Langenbecks Archiv für klinische Chirurgie 12, 1870, s. 1-48.*
- Henriksen, H.P.: Feltliv. Nogle Erindringer og Breve fra Krigen i 1864, nedskrevet af Underkorporal H.P. Henriksen. København 1963.*
- Hvidt, A.N.: »Den danske Uniform og øvrige personlige Feltudrustning i Felttoget 1864«, Chakoten 3, 1967, s. 75-86.*
- Johansen, J. og J. Nordentoft: Hæren ved Danevirke 1864. København 1938.*
- Johansen, J.: Dybbøl 1864. København 1942.*
- Mangor, A.M.: Kogebog for Soldater i Felten. København 1864.*
- Marckmann, A.: »Behandling og pleje af syge og sårede danske soldater i 1864-krigen«, Bibliotek for Læger, 203, 2011, s. 190-218.*
- Nielsen, Johs.: 1864 – Da Europa gik af lave. Odense 1987.*
- Nielsen, Mikkel: Dagbog fra Krigen i 1864. <http://www.milhist.dk/sol->*

- daten/soldaterminder/mikkel_nielsen_1964/mikkel_nielsen
- Okholm, J.A.N.: »Dagbog«, *Fra Ribe Amt*, bind 3, 1911-14, s. 571-618.
- Reglementer og Bestemmelser for Intendanturkorpsset, Munderingsvæsenet, Trainet, Forplejningsvæsenet og Sanitetsvæsenet i Felten*. Udsendt af Generalstaben. København, juni-juli 1863.
- Salmonsens Konversations Leksikon*, bind 21. København 1926.
- Schmidten, U.C. v.: *Indberetning til Hs. Excellence Krigsministeren fra Chefen for Intendantur i Anledning af Rigsraadets Betænkning af 18. August 1864*. København 1864.
- Skovmand, Roar: *Danmarks Historie*, bind 11. København 1964.
- Statistiske Meddelelser angaaende den danske Krigsmagt*. I. Udgivet af Generalstaben. København 1867.
- Statistiske Meddelelser angående den danske Krigsmagt*. II. Udgivet af Generalstaben. København 1871.
- Store Danske Encyclopædi, Den*, bind 9. København 1997.
- Sørensen, Rasmus: *Breve til forældrene på gården i Saaderup, Kullerupsogn*. <http://www.nyborgbibliotek.dk/lokalkweb/nbNyborgLokalarkiv/nyeorbeksider/soldater>
- To Hundrede Træsnit. Tegninger fra Kri-gen i Danmark 1864*. København 1864.
- Zimmermann, Axel: *Erindringer fra Feltoget 1864*. København 1867.
- Tak til museumsinspektør, ph.d. Inge Adriansen, Museum Sønderjylland - Sønderborg Slot, for åbning af museets montre med soldatens mundering og for tilladelse til at fotografere samme.
- Tak til ernæringsspecialisten, overlæge, dr.med. Peter Marckmann, for beregning af naturalforplejningsenergiindhold og soldatens energibehov samt for udtalelse om madens bonitet.

NOTER

1. Buk-Swienty 2008 og 2010.
2. *Armeens Overcommandos Dagsbefalinger 1864*. Reglementer og Bestemmelser juni-juli 1863.
3. *Betænkning*. Schmidten 1864.
4. I og II. *Dansk-tydske Krig 1864*. Johansen og Nordentoft 1938. Johansen 1942.
5. Se herom generelt Nielsen 1987, s. 65-84.
6. Christian Carl Lundbye (1812-73), oberst, krigsminister 1857-59 og igen 13. august 1863 til 18. maj 1864. Om ham, se: *Dansk biografisk Leksikon*, bind 9, s. 182.
7. Brammer 1919, s. 173.
8. *Betænkning*, s. 195.
9. Schmidten 1864, s. 18.
10. Henriksen 1963, s. 19.
11. *Betænkning*, s. 176. Brammer 1919, s. 169, 178f.
12. *Betænkning*, s. 206f. Brammer 1919, s. 179.
13. Brammer 1919, s. 186. Hvidt 1967, s. 84f.
14. Johansen og Nordentoft 1938, s. 63f.
15. *Betænkning*, s. 198.
16. *Dansk-tydske Krig 1864*, bind 1, s. 159. Sst., bilag 14. Schmidten 1864, s. 15-16.
17. Brammer 1919, s. 183. *Betænkning*, s. 202.
18. *Betænkning*, s. 198-216. Schmidten 1864, s. 11-19.
19. *Statistiske Meddelelser*, II, s. 41, 95f.
20. *Betænkning*, s. 250. Brammer 1919, s. 190.
21. *Betænkning*, s. 219-223.
22. *Statistiske Meddelelser* II, s. 96.
23. Sst., s. 21.
24. Sst., s. 87.
25. Sst., s. 87, 95.
26. Brammer 1919, s. 180, 185.
27. *Betænkning*, s. 226-228.
28. Sst., s. 231f.
29. Hammersholdt 1897, s. 15f.
30. Johansen og Nordentoft 1938, s. 336.
31. Sørensen, brev til forældrene 9.2. 1864.
32. *Betænkning*, s. 263f.
33. Sst., s. 265f.
34. Schmidten 1864, s. 20f.

35. Boldt 1866, s. 20f.
36. *Statistiske Meddelelser I*, s. 154.
37. Kostberegningerne er lavet på et onlineprogram (www.fatlow.dk), og behovet er skønnet ud fra Nordic Recommendations 2004. 1 joule er en måleenhed for energi, der tidligere udtryktes i gramkalorier. 1 megajoule (1 million joule) er lig 238,8 kilokalorier (tusind kalorier).
38. *Betænkning*, s. 250.
39. Om forplejning i Flensborg, se Brammer 1919, s. 194.
40. Sst., s. 202.
41. Sst., s. 194, 197.
42. *Dansk-tydske Krig 1864*, bind 3, s. 68f.
43. Sørensen, brev til forældrene 4.4.1864.
44. Hvidt 1967, s. 82f.
45. Djørup 1850, s. 4.
46. Personlig meddelelse fra Bjørn Østergaard, Historiecenter Dybbøl Banke. Johansen 1942, s. 128.
47. Henriksen 1963, s. 46, 188.
48. *Dansk-tydske Krig 1864*, bind 1, s. 335.
49. Brammer 1919, s. 199f.
50. *Dansk Tydske Krig 1864*, bind 1, s. 357.
51. Brammer 1919, s. 218.
52. Buk-Swienty 2008, s. 303. Zimmermann 1867, s. 152f.
53. *Salmonsens Konversations Leksikon*, bind 21, s. 755.
54. *Dansk-tydske Krig 1864*, bind 1, s. 187, bilag 2, s. 4.
55. *Betænkning*, s. 242, 256-258.
56. *Dansk-tydske Krig 1864*, bind 2, bilag 41.
57. Nielsen 1987, s. 6.
58. Henriksen 1963, s. 145.
59. *Statistiske Meddelelser II*, s. 5.
60. *Dansk-tydske Krig 1864*, bind 3, s. 368.
61. *Betænkning*, s. 260.
62. Marckmann 2011, s. 190-218.
63. Djørup 1865, s. 59.
64. Sst., s. 38-55.
65. Okholm 1911-14, s. 589.
66. *Statistiske Meddelelser I*, s. 96f.
67. Hannover 1870, s. 6.
68. *Dansk-tydske Krig 1864*, bind 3, s. 372.
69. Djørup 1850, s. 8.
70. *Store Danske Encyklopædi*, bind 9, s. 135.
71. Henriksen 1963, s. 24, 96, 142.
72. Sst., s. 127.
73. Hæren bestod dels af rekrutter, dels af genindkaldte forstærkningsmænd og stillere. Der blev mobiliseret soldater helt ned til årgang 1853, som nu ved genindkaldelsen var 33 år gamle (*Dansk-tydske Krig 1864*, bind 1, s. 151). Da forstærkningsstyrken androg hen mod 16.000 mand – heraf 10.300 infanterister – ud af den samlede styrke på ca. 40.000, kan den meniges gennemsnitsalder skønnes at være 25 år. Unge mænds civile beskæftigelse udfoldede sig dengang væsentligst inden for landbruget, i mindre grad i håndværksfagene.
74. Henriksen 1963, s. 146.
75. Skovmand 1964, s. 478, breve fra major Ernst Schau.
76. *Dansk-tydske Krig 1864*, bind 2, s. 367.
77. *Statistiske Meddelelser I*, s. 111, 113.

Zusammenfassung

Das dänische Heer war bei Kriegsausbruch gegen Preußen/Österreich am 1. Februar 1864 nicht ausreichend auf die Kriegsführung vorbereitet. Die Kriegsbereitschaft wurde beschleunigt, was schlechte Organisation und Mängel, insbesondere für den gemeinen Soldaten, mit sich führte. Die Verpflegung der Soldaten war gut, nahrhaft und reichlich, die Einquartierungsverhältnisse waren erträglich. Die äußeren Lebensverhältnisse waren annehmbar, der Gesundheits- und Ernährungszustand und die körperlichen Verhältnisse waren gut. Aber die Aufgabe, sich gegen einen übermächtigen Gegner mit modernen Waffen und trainierter Mannschaft durchzusetzen, war unlösbar.